

мовного оформлення нових реалій, але й особлива форма їх осмислення, що об'єднує в собі різні шари знань; гіпотези, припущення зливаються в акті метафоризації в єдине ціле з верифікованими знаннями.

Використана література:

1. Брехт Б. Краткое описание новой техники актерской игры, вызывающей так называемый "эффект очуждения" // О театре. – М., 1960.
2. Гадамер Г.-Г. Актуальность прекрасного. – М., 1991.
3. Еко У. Поетика відкритого тексту // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. М.Зубрицької. – Львів, 2001.
4. Україна: інтелект нації на межі століть / В.К. Врублевський, В.М.Ворона, Ю.М. Канигін та ін. – К., 2000.
5. Шевченко Л.І. Інтелектуальна еволюція української літературної мови: теорія аналізу. – К., 2001.

Лісничий Д.В.

СПЕЦИФІКА ФУНКЦІОНУВАННЯ ЛЕКСИКО-ФОНЕТИЧНИХ ВАРІАНТІВ ДЕНДРОНІМІВ І ВІДДЕНДРОНІМІЧНИХ ДЕРИВАТІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

Крім константних елементів і відношень, що є основою мовних норм, [1] в українській мові існують ще й варіантні елементи та відношення. Питання мовних варіантів висвітлюють у своїх працях російські мовознавці В. В. Виноградов, О. І. Смирницький, О. С. Ахманова, Ф. П. Філін, Р. П. Рогожнікова, О. І. Блинова, К. С. Горбачевич, Е. Д. Головіна та ін. В українському мовознавстві явище варіантності розглядається у дослідженнях М. Д. Карп'юк, В. А. Чабаненка, Л. І. Кучеренка.

У пропонованій статті подається лінгвістична характеристика лексико-фонетичних варіантів дендронімів (назв деревних рослин) і віддендронімичних дериватів сучасної української літературної мови. Матеріалом дослідження слугували лексикографічні праці ХХ ст. „Словарь української мови: В 4-х т. “Б. Грінченка (СГ) і „Словник української мови: В 11 томах” (СУМ), а також тексти оригінальних українських поезій I половини ХХ ст.

Вивчення лексико-фонетичних варіантів української мови є актуальним, бо при укладанні тлумачних словників виникають питання щодо їх опису й фіксації. Тому є необхідним проаналізувати умови виникнення цих варіантів у сучасній українській літературній мові й дослідити специфіку їх функціонування в системі поетичних творів I половини ХХ ст.

Лексико-фонетичні варіанти слів – лексеми, що за морфемної та семантичної тотожності різняться або звуковим складом кореневої морфеми (фонетичні відмінності афіксальних морфем призводять до порушення умов лексико-фонетичного варіювання – морфемної тотожності лексем), або місцем наголосу. У зв'язку з цим серед лексико-фонетичних варіантів слів можна виділити фонематичні,

що різняться якістю і кількістю фонем (за умови незмінного наголосу), та акцентологічні варіанти, що різняться лише місцем наголосу [2, 101]. У пропонуваному дослідженні аналізу підлягають фонематичні варіанти дендронімів і віддендронімічних дериватів. На думку О.І.Блинової, критерієм визначення лексико-фонетичного варіювання слова слід вважати тотожність кореневої морфемі за наявності семантичної тотожності й тотожності морфемного складу лексем [2, 137]. Отже, межею лексико-фонетичного варіювання слова є синонімія, паронімія та лексична дублетність. У мовознавстві прийнято вважати фонематичне варіювання слова як видозміну звукової оболонки слова без втрати ним його тотожності [1, 195; 5, 15]. В основі поділу фонематичних варіантів дендронімів і віддендронімічних дериватів було покладено класифікацію фонематичних варіантів слова О.І.Блинової: 1) варіанти слова з відмінностями у складі голосних фонем; 2) варіанти слова з відмінностями у складі приголосних фонем; 3) варіанти слова з одночасними відмінностями у складі голосних і приголосних фонем; 4) варіанти слова, що різняться порядком розташування фонем [2, 102].

1. Варіанти слова з різними голосними фонемами можуть різнитися якістю наголошених і ненаголошених фонем. Якісні вімінності компонентів фонематично варіантних дендронімів і їх форм пов'язані з такими корелятивними групами наголошених і ненаголошених голосних:

1) Кореляція фонем /a/ – /e/ у варіантах бервінок = барвінок [СГ, I, 50]; ранет [СУМ, VIII, 448] – ренет [СУМ, VIII, 448]; чабер [СУМ, XI, 260] – чебер (А. Малишко); чабрик [СУМ, XI, 260] – чебрик (розм.) [СУМ, XI, 289]; шавлія [СУМ, XI, 395] – шевлія, наприклад: Тонкостеблі василечки, І любисток, і шевлію Коло хатнього крилечка До схід сонця я посію... (Г. Чупринка).

2) Кореляція фонем /a/ – /ø/ (випадіння фонемі /a/) у варіантах кипарис [СУМ, IV, 150] – киприс, зумовлена впливом латинської назви рослини *Cupressus*, з метою збереження ямбічного вірша (двоскладової стопи з наголосом на другому складі): І замок спить в Арко на скелі, І цвинтар в киприсах мовчить... (В. Пачовський).

3) Кореляція фонем /e/ – /i/ у варіантах березка¹ [СУМ, I, 160] (В. Сосюра) – берізка¹ [СУМ, I, 160]; берез – беріз; смеречка [СУМ, IX, 397] – смерічка [СУМ, IX, 397]; смереччя [СУМ, IX, 398] – смеріччя [СУМ, IX, 398] (хоча за фонологічними правилами це історичне чергування не відбувається у повноголосній сполуці /-ере-/ зі сталим наголосом): Квітку метелик цілує, обрії – сонце ясне, вітер – берізку німую, – ти не цілуєш мене (В. Сосюра). Поети часто використовують опозицію фонем /e/ – /i/ для дотримання суміжного (смерічка – чічка) або перехресного (берез – терез; беріз – поніс) римування: Он крутиться листками зжовклими Прозора праосінь берез. Надвечір так раптово змовкли ми, Схиливши очі до терез... (Ю. Клен); Вже сушать сім'я соняшника, Жовтіє лист беріз, Десь журавлиний ключ закликав І серце в даль поніс (С. Гординський); Колись гнучка, висока, як смерічка, Рум'яна, свіжа, як в городі чічка... (Б. Лепкий).

4) Паралельне вживання секундарних вставних фонем /e/ та /o/ у формах родового відмінка множини іменників сосен – сосон: Є щось журливе в сосен колиханні Щось безнадійне... (М. Семенко); Тисячоліття поважний тон. Це вітер – античний поет – Грає на струнах струнких сосон І грубих дубів – на стежці в степ (Д. Загул) (ця форма обирається поетом для дотримання перехресного римування: тон – сосон); Хати стоять в вінку з сосон, І квіти на шибках вікон Мороз малює чарівні (Б. Лепкий) (ця форма обирається поетом для дотримання парного римування: з сосон – вікон).

У поезії М. Йогансена за допомогою форми сосон утворюється відлунювання – віршова форма, другий, вкорочений рядок якої складається зі слова-рими сон, яке повторює частину прикінцевого слова попереднього рядка, витворюючи нові смислові відтінки [4, 120-121]: Біле з неба листя Укрило ліс. Як сіль, лежить воно на кучугурах. Віє. Сіє. Гине. За чорні роги ясенів І за найжені кошлаті спини сосон сохатих. Сон? Ні! (М. Йогансен).

5) Потрійна кореляція фонем /e/ – /o/ – /y/ у варіантах без [СУМ, I, 119] (М. Рильський) – боз [СУМ, I, 212] – буз [СУМ, I, 250] з метою дотримання у поезіях перехресного (морози – бози) і суміжного (буз – брус) римування: Чи ждять тебе? Пішли морози, Над вишнями хрущі гудуть, На лавочку поникли бози І ждуть тебе, і ждуть, і ждуть... (П. Карманський); Прибрані в вічної весни зелений буз, махом руки, маршем ноги вітаємо сонця брус ми – бадьорі бронзові боги (Б.-І. Антонич).

6) Кореляція фонем /i/ – /o/ через наявність або відсутність наслідків чергування фонем /o/, що стоїть у відкритому складі, з фонемою /i/ в закритому складі у варіантах верболіз [СУМ, I, 326] – верболоз; глуд = глід [СГ, I, 290]; осокір [СУМ, V, 780] – осокор (П. Тичина); смоківниця [СУМ, IX, 414] (В. Барка) – смоковниця [СУМ, IX, 414]; топіль – тополь; ялівець [СУМ, XI, 643] – яловець [СУМ, XI, 643], наприклад: Серед тополь і грабів кучерявих білів Преображенський скит (Ю. Клен). У поезіях форми топіль і верболоз обираються поетами для дотримання перехресного римування (верболоз – поз; топіль – біль): Млосно люстри горіли. Двоє тіл, як слизький верболоз... Під цю оргію стіни зомліли Від любовних прийомів та поз (І. Багрянний); Рояль ридав; як шум топіль, Стогнали гострі звуки. Я в грудях скрив пекучий біль, Здавивши зойк розпуки... (П. Карманський).

7) Кореляція фонем /o/ – /e/, зумовлена дією чергування /o/ з /e/ після шиплячих та відсутністю результатів цього чергування, у варіантах чорниця [СУМ, XI, 311] – черниця (розм.) [СУМ, XI, 311].

8) Кореляція фонем /y/ – /и/ у варіантах жиравлина = журавлина [СГ, I, 485], зумовлена, очевидно, народною етимологією.

9) Кореляція фонем /y/ – /ÿ/, пов'язана з редукцією, у варіантах лауреат [СУМ, IV, 455] – лавреат, наприклад: Чи стане він [М. Вороний. – Д. Л.], чи гляне, чи моргне – Він лауреат, він лицар без догани (М. Зеров).

10) Кореляція фонем /y/ – /o/ у варіантах бугила [СУМ, I, 246] – богила (рідше) [СУМ, I, 246]; яблуня [СУМ, XI, 619] – яблоня (А. Малишко); яблучко [СУМ, XI,

619] – яблочко, наприклад: Ти піднесла мені в дарі В яблочку “люби мене” – Я глумився з нею в парі: “Ваше яблуко квасне!” (В. Пачовський).

11) Поява у словах грецького походження кедр [СУМ, IV, 138], олеандр [СУМ, V, 687] фонемі /e/ перед колишньою складотворчою фонемою /ro/, що є характерним для південно-західних говорів української мови, наприклад: кожного ранку ходив я на гору проз сосну та кедер шпичастий... (Т. Осьмачка); олеандер (Б. Лепкий). Поява фонемі /e/ можлива також у словах терн (рідко) [СУМ, X, 91] – терен [СУМ, X, 85]; терновий (относящийся къ терну, изъ терна) [СГ, IV, 257] – тереновий (сдѣланный изъ терна) [СГ, IV, 256], що належать до споконвічної української лексики.

12) Гіперизм фонемі /o/ у розмовних варіантах осокір [СУМ, V, 780] – сокір (розм.) [СУМ, IX, 439]; осокорина [СУМ, V, 780] – сокорина (розм.) [СУМ, IX, 440].

2. Варіанти слова з відмінностями у складі приголосних фонем представлені варіантами, що різняться якістю і кількістю приголосних фонем:

1) Кореляція фонем /с/ – /ш/ за місцем і способом творення у варіантах спориш [СУМ, IX, 574] – шпориш (діал.) [СУМ, XI, 526], наприклад: По споришу зелених меж ходило сонце, стрічало гостей, в коси стрічки влітало, запасками картатими ще й стан прибирало (Т. Осьмачка); Чому – немов напровесні шпориш На збитій, стоптаній росте дорозі – Чуття забуті і забуті сльози Там виникають, де усе пройшло? (М. Рильський).

2) Кореляція твердих і м'яких (напівпом'якшених) сонорних і шумних фонем, характерна для південно-західних говорів української мови:

а) кореляція зімкнених носових /м/ – /м'/, /н/ – /н'/ у варіантах клен [СУМ, IV, 179] – клень; мирт [СУМ, IV, 715] – мірт (П. Карманський); полин [СУМ, VII, 68] – полинь (рідко) [СУМ, VII, 68]; ясен [СУМ, XI, 652] (В. Барка) – ясень [СУМ, XI, 652]; ясин [СУМ, XI, 654] – ясмін, наприклад: Сіверкий, похмурий день. Не шумить шумливий клень (В. Свідзинський) (вживання варіанта з метою дотримання суміжного римування: день – клень); І передзвони косовиці, І житні золоті коржі, І запах в'ялої копиці, Полинь і кашка на межі (М. Рильський); Над нами небо яснее. Остання, може, мить. Шумлять далекі ясені, і телефон шумить (В. Сосюра); ясмін (В. Поліщук);

б) кореляція бокових /л/ – /л'/ [2] у варіантах кизил [СУМ, IV, 148] – кизіль; лавр [СУМ, IV, 338; СГ, II, 338] – лявр [СГ, II, 390] (В. Пачовський); лимон [СУМ, IV, 486] – лімон [3]; олеандр [СУМ, V, 687] – олеандр (В. Пачовський), наприклад: ...А долом сяють ліхтарі З дозрілим овочем лімон (П. Карманський);

в) кореляція вібрентів /р/ – /р'/ у варіантах осокор – осокорь з метою дотримання у поезіях кільцевого (темнозора – осокори) і перехресного (зорі – осокорі) римування: Як жалібно ти ловиш, темнозора, Пливке, як пух, летюче листя слів, Коли дзвінки рядки моїх рядків Шумлять, немов осінні осокори (Ю. Клен); Висвічуються перші зорі І в темнім небі мерехтять. Під тихим вітром осокорі, Неначе скрипки, шелестять (Л. Первомайський);

г) кореляція щілинних /з/ – /з'/ у варіантах бузки [СУМ, I, 250] – бузьки; кизил [СУМ, IV, 148] – кизиль (О. Лятуринська), наприклад: Нас очарують луки-красовиці, Коли на них цвіте бузьків огонь... (М. Орест).

3) Кореляція дзвінких і глухих фонем /б/ – /п/, /д/ – /т/ у варіантах плющ [СУМ, VI, 601] – блющ; сандал [СУМ, IX, 52] – сантал [СУМ, IX, 52], наприклад: В тіні пальми в'ються блющі ... (П. Карманський).

4) Кореляція фонем на основі наявності й відсутності протетичних /v'/, /г/ у варіантах вільха [СУМ, I, 675] – ольха (В. Поліщук); горіх [СУМ, II, 131] – оріх (рідко) [СУМ, V, 746]; горіховий [СУМ, II, 131] – оріховий (рідко) [СУМ, V, 746] (П. Тичина); горішина [СУМ, II, 131] – орішина (рідко) [СУМ, V, 746]; горішок [СУМ, II, 131] – орішок (рідко) [СУМ, V, 746]; ебеновий [СУМ, II, 45] – гебановий (В. Пачовський), наприклад: ольшина (В. Поліщук); За обі руки ми злучились, Як зерна ув орісі – І в поцілунка голубились, Як голуби на стрісі... (В. Пачовський); А ти сиплеш мов орішки, Свої жарти, свої смішки Про змінчивую любов! (В. Пачовський).

5) Кореляція фонем на основі наявності й відсутності епентетичних /w/, /г/, /j/ у варіантах кав'ярня [СУМ, IV, 67] – каварня; півонія [СУМ, VI, 385] – піонія (М. Рильський); шевлюг = шелюг 1 [СГ, IV, 490], наприклад: З каварень знов пишний поплив аромат, Не з жолудів підлі ерзаци, До доброї кави тут виробив смак Кульчицький, мій предок козацький (С. Гординський).

6) Кореляція фонем /j/ – /ж/ у варіантах ясмин (заст.) [СУМ, XI, 654] – жасмин [СУМ, II, 512] [4]; ясиновий (заст.) [СУМ, XI, 654] – жасминовий [СУМ, II, 513], наприклад: Вже не травень-пустун із нами, не жасминів солодкий привіт, горобиними вже ночами пахне липи цвіт (Н. Лівіцька-Холодна); На башті пізній час пробив уже годинник, І з-за ніздрятих хмар самотній місяць виник, І в парк поглянув він, де в струнності тишин, Всеволодний юністю, жіночний пах ясмин... (М. Орест); А вірна звістка про любов, мов горній голуб вирина. Читає з грядки часослов ясминне сонце до вікна (В. Барка).

7) Кореляція фарингального /г/ і задньоязикового /г/ у варіантах магнолія [СУМ, IV, 592] – магнолія; фіговий [СУМ, X, 584] – фіговий, характерна для південно-західних говорів української мови, наприклад: Білий цвіт магнолій Осипується звільна на смоляну воду, І є мелодія у сьому доторканні Ніжніш за пісню зір, ніжніш од пісні хвиль... (Ю. Липа); Зорі ринули вниз. Вітер зірвав їх і зніс, Як із фігових віт Неспілий ще плід (О. Стефанович).

8) Кореляція фонем /т/ – /ф/, /р/ – /л/, /г/ – /н/ у варіантах акант [СУМ, I, 26] – аканф [СУМ, I, 26]; барбарис [СУМ, I, 104] – байбарис; мигдаль [СУМ, IV, 700] – миндаль, зумовлені дисимілятивними процесами та їх відсутністю, наприклад: У лощовині куц байбарису Прошумить нам летючий докір (В. Свідзинський); Стояли довго ми, дивились і мовчали... Навколо цвів миндаль і буз... (О. Олесь).

9) Кореляція свистячої фонемі /с/ і шиплячої фонемі /ш/ у варіантах сальвія [СУМ, IX, 21] – шельвія (діал.) [СУМ, XI, 438].

10) Кореляція фонем /ф/ і звукосполюки /хв/ у варіантах фіга [СУМ, X, 583] – хвиґа [СГ, IV, 391].+

3. Варіанти слова з одночасними відмінностями у складі голосних і приголосних фонем репрезентовані, як правило, багатоскладовими дендронімами й дендронімічними дериватами, наприклад: бавовняний = бавняний [СГ, I, 16]; гордовина = гордина 1 [СГ, I, 310]; ябко = яблуко [СГ, IV, 534]. Такі варіанти демонструють тенденцію до скорочення складів багатоскладового слова.

4. Варіанти слова, що різняться порядком розташування фонем, представлені дендронімами тамарикс [СУМ, X, 30] – тамариск [СУМ, X, 30], шавлія [СУМ, XI, 395], шевлія – шельвія (діал.) [СУМ, XI, 438], шальвія та віддендронімічними дериватами рута-м'ята (Л. Забашта) – м'ята-рута [5], тамариксовий [СУМ, X, 30] – тамарисковий [СУМ, X, 30], темно-вишневий – вишнево-темний, репрезентують явище метатези, наприклад: У любистку купала ся, Мила ся в шавлії – Мала очі ангеліні, А солодкість змії (В. Пачовський); шевлія (Г. Чупринка); Не перший я, що Еросові платить Ілюзій день за краплю насолоди. Я знав: коханий цвіт шальвії родить; Та хто не хоче квітку цю зірвати? (П. Карманський); Таж варила я любисток у самісінький полудень, таж одстоювала чисто, додавала м'яти-рути (О. Лятуринська); О губи, губи вишнево-темні, мов біля серця огонь нагана!.. (В. Сосюра).

Варіантна пара ґафіни = афіни [СГ, I, 277], у якій разом з виникненням протетичної фонемі /г/ відбувається коливання наголосу від першого до другого складу, репрезентує комбіновану фонетико-акцентуаційну варіантність. Дворівнева фонетико-морфологічна варіантність ряду ренґлота [СУМ, VIII, 505] – рейнґлод – ренґлод [СУМ, VIII, 505] виникла внаслідок того, що українська фонетична система не завжди має змогу точно відтворити вихідні іншомовні форми. Причиною виникнення цього ряду варіантів є також намагання трансформувати запозичене слово за граматичною аналогією мови-реципієнта під впливом гіпонімічних відношень у системі дендронімів (ренґлод – сорт сливи; за аналогією до форми іменника жіночого роду слива з флексією –а у називному відмінку однини виник варіант ренґлота).

Отже, фонематичні варіанти дендронімів і віддендронімічних дериватів існують і регулярно відтворюються у сучасній українській літературній мові та мові поезії I половини ХХ ст. у вигляді складної системи структурних опозицій, що звичайно характеризуються у нормативних СГ і СУМі як рівноцінні або припустимі. Серед цих варіантів тлумачні словники фіксують також приклади дворівневої комбінованої варіантності. Варіанти слів часто виступають засобом ритмізації у поезії, сприяють створенню чіткого ритму поетичного твору. Діалектні варіанти лексем використовуються у поетичних творах з метою стилізації під фольклор, створення локального забарвлення.

У подальшому дослідженні було б доцільним здійснити аналіз акцентологічних варіювань (як різновиду лексико-фонетичних варіантів), що різняться лише місцем наголосу у дендронімах і віддендронімічних дериватах.

Використані джерела:

1. Мовну норму науковці визначають як “сукупність мовних засобів, що відповідають системі мови й сприймаються її носіями як зразок суспільного спілкування у певний період розвитку мови і суспільства” й розрізняють єдино можливі мовні норми, що відбивають характерні ознаки системи мови, і норми літературної мови [6, 387].

2. Поява м’якої фонем [л’] на місці твердої [л] зумовлена впливом польської мови.

3. Очевидно, варіант лимон виник під впливом італійської мови (limone), через яку ця лексема потрапила із східних мов в українську [3, 234].

4. Вживання сімома поетами першої половини ХХ ст. варіанта ясин (26 вживань) і його дериватів ясиновий (1 вживання), ясинний (3 вживання), ясинність (2 вживання) є високочастотним порівняно з вживанням у поезіях варіанта жасмин (6 вживань у чотирьох поетів).

5. На думку В. А. Чабаненка, у цьому прикладі з експресивною метою інверсовано компоненти складного слова всупереч міжстильовій загальнонародній нормі [7, 119].

Використана література:

1. Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии. – М.: Учпедгиз., 1957. – 295 с.
2. Блинова О. И. Введение в современную региональную лексикологию. – Томск, 1973. – 257 с.
3. Етимологічний словник української мови: В 7 т. – К.: Наук. думка, 1989. – Т. 3. – 552 с.
4. Літературознавчий словник-довідник / Р.Т. Гром’як, Ю.І. Ковалів та ін. – К.: ВЦ “Академія”, 1997. – 752 с.
5. Рогожникова Р.П. Варианты слов в русском языке. – М.: Просвещ., 1966. – 160 с.
6. Українська мова. Енциклопедія. – К.: “Українська енциклопедія” ім. М.П. Бажана, 2000. – 752 с.
7. Чабаненко В.А. Основи мовної експресії. – К.: Вища шк., 1984. – 167 с.

Умовні скорочення лексикографічних джерел:

1. СГ – Словарь української мови: В 4 т. / Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко / НАН України. Ін-т української мови. – Репринт. вид. – К.: Тов-во „Лексикон”, 1996. – Т. I-IV.
2. СУМ – Словник української мови: В 11 томах. – К.: Наук. думка, 1970-1980. – Т. I-XI.

Лобода Т.М.

МОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ У ВИКОРИСТАННІ ІНШОМОВНИХ СЛІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

Взаємозбагачення мов – це один із шляхів еволюції мов світової спільноти. Воно характеризує розвиток мовних систем з найдавніших часів і не може не виявляти себе на сучасному етапі функціонування мови. Протягом останніх років з’явилися дослідження з окремих проблем аналізу та моделювання будови сучасного українського лексикону: О. А. Сербенської, Л. О. Ставицької, О. О. Тараненка, О. А. Стишова, Г. І. Самойлової, Т. А. Коць, Л. П. Кислюк, Д. В. Мазурик та ін. Саме